

Українська еміграція та політика більшовиків 1921–1923 рр.

20-і рр. ХХ століття стали поворотним моментом історії — це час формування повоєнного світу, розпаду багатівікових імперій, становлення нових держав у Європі. Однак деякі народи позбавили таких можливостей. Серед них були і українці, що опинилися у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини та більшовицької Росії. Остання намагалася створити імперію нового зразка, імперію диктатури пролетаріату та розширити свій вплив далеко на захід — до центрально-східної Європи. Більшість українців увійшла до складу Радянської Росії (згодом СРСР), яка не визнавала жодних їхніх прав і намагалася поставити всі прояви життя під власний контроль. Діячі національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. протягом чотирьох років вели боротьбу за відновлення української держави, а з завоюванням її теренів ворогами змушені були емігрувати за кордон. Однак, перебуваючи поза межами батьківщини, вони не полишали надій на визволення свого краю. Радянська влада ж докладала максимум зусиль, щоб викликати розкол в українському еміграційному визвольному русі й продемонструвати світовій спільноті цілковиту підтримку українцями політики більшовиків.

Завданням нашого дослідження — є визначення політичної діяльності більшовиків по відношенню до українських емігрантів, аналіз боротьби унерівського табору проти повної інкорпорації Радянської України до складу СРСР та ставлення західноукраїнських діячів на чолі з Є. Петрушевичем до влади Кремля.

Досліджуване питання знайшло відображення в дослідженнях В. Піскун, В. Трощинського, О. Павлишина, М. Павленка та С. Кульчицького.

Українські політики (С. Петлюра і Є. Петрушевич) в силу обставин опинилися поза межами держави — Головний Отаман УНР переїхав до Польщі, а Диктатор ЗУНР до Австрії. Однак протиборство, що виникло ще в 1919 р., не зупинилося, навпаки, продовжувало шкодити українській справі. Головним завданням для С. Петлюри була боротьба з більшовиками, і тому з цією метою він уклав військову й політичну конвенцію з Ю. Пілсудським у квітні 1920 р. Є. Петрушевич не міг змиритися з окупацією Східної Галичини — для нього головним ворогом залишалася Польща.

Відповідно до закону Уряду УНР від 12 листопада 1920 р. «Про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» в Польщі почав діяти Державний Центр УНР в екзилі, який базувався у Тарнові: «До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена Народним Представництвом повна Конституція... видається цей закон, що визначає тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства Української Народної Республіки»¹. Уряд УНР продовжував приймати та публікувати закони, однак через істотні труднощі зв'язку з українцями УСРР не міг їх донести. Виконавчим органом ДЦ УНР залишалась Рада Народних Міністрів на чолі з А. Ливицьким.

Згодом, 9 січня 1921 р., уряд ухвалив постанову про утворення Ради Республіки — передпарламентську форму представництва, яку очолив І. Феценко-Чопівський. Вона приймала різні закони, розпорядження, розробляла заходи, що мали бути реалізовані у звільненій від Радянської Росії Україні. Проте в умовах невизначеного ставлення до більшовиків даний орган так і не став консолідуючим².

У лютому 1921 р. Рада Республіки ухвалила план підготовки партизанських загонів, яких мали направити до Радянської

¹ Вісник Державних Законів. — 1920. — Випуск 2.

² *Ливицький М.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. — Мюнхен-Філадельфія, 1984. — С. 15.

України з метою підняття повстання. У зверненні до польського уряду відзначалося, що «підготовка загальної повстанчої акції вже давно була перенесена з Польщі на саму Україну»³. 12 березня 1921 р. розповсюдили наказ до повстанців із закликом до боротьби з більшовиками: «Готуймося ж до останнього рішучого бою [...] Коли вся підготовочна праця закінчиться, буде виданий наказ про повстання, де буде сказано, що й кому треба робити. А поки готуйтеся до бою. Ні одного неорганізованого вибуху»⁴. Загалом, поляки хоч і з прихильністю ставилися до українських емігрантів, однак забороняли звільненим воякам з таборів військовополонених селитися на прикордонних з Радянською Росією територіях, особливо в Східній Галичині, де спостерігався великий антипольський рух. Починаючи з квітня 1921 р. зібрання Ради Республіки збиралися напівпідпільно, а через кілька місяців вона взагалі припинила своє існування⁵.

Члени Української Національної Ради (УНРади) на чолі з Є. Петрушевичем наприкінці 1919 р. емігрували до Відня. Після укладання А. Лівіцьким декларації стосовно приналежності Східної Галичини до Польщі, у столиці Австрії відбулася сесія УНРади. Її учасники одностайно вирішили, що «всьяке розділювання українських земель та прилучування їх частин до інших держав вважають шкідним для українського державного права»⁶. Хоча більшість віденських емігрантів була негативно налаштована до ДЦ УНР у Тарнові, передовсім до С. Петлюри.

З часом за розпорядженням Є. Петрушевича 25 липня 1920 р. у Відні уряд — Колегію Уповноважених Диктатора ЗУНР на

---

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 324. — Арк. 82.

⁴ Там само. — Спр. 24. — Арк. 14–14 зв.

⁵ Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-економічне явище. — К., 1994. — С. 65.

⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. — Т. 2. — С. 421.

чолі з К. Левицький. Варто наголосити, що відносини Є. Петрушевича з іншими галицькими представниками, насамперед Закордонною групою УНРади, склалися непросто. Диктатор сам видавав розпорядження, приймав постанови без порозуміння з широкою громадою. Часто на важливі посади він призначав своїх родичів, зокрема урядові посади займали його племінники — Л. Петрушевич та Я. Селезінка.

У серпня 1920 р. радянсько-польська війна, що розпочалася у квітні, підходила до завершення, наступ Червоної армії на Варшаву не досягнув поставлених результатів. Плани більшовиків на поширення соціалістичної революції на захід провалилися після ряду поразок, тому радянська влада вирішила якнайшвидше укласти мир із Польщею. 21 вересня 1920 р. в Ризі розпочалися переговори між представниками Радянської Росії, Польщі й Радянської України. Є. Петрушевич направив туди й західноукраїнську делегацію на чолі з К. Левицьким. По дорозі він надіслав телеграму на ім'я Президії конференції, де наголосував на необхідності участі галичан у переговорах: «На підставі засади само означення народів уважаємо нашим правом й обов'язком, як делегація Національної Ради Східної Галичини та її Правительства, застрегтися перед Вашою конференцією проти вирішування державного становища Східної Галичини без нас — бо таке рішення [...] було би знесилуванням права само означення»⁷.

Галицька делегація не брала безпосередньої участі в переговорному процесі, але у випадку потреби мала здійснювати акції протесту. Президент УНРади вважав, що в разі визнання Східної Галичини за Польщею, факт участі наддністрянських дипломатів міг зашкодити галицькій справі на міжнародній арені. Представникам ЗУНР заборонялося вступати у відносини з польськими делегатами, але дозволялося встановлювати зв'язки з більшовиками. Кремль був також зацікавлений у контактах

---

⁷ *Назарук О.* Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. — Львів, 1930. — С. 21–23.

з посланцями Є. Петрушевича, оскільки намагався позбавити підтримки С. Петлюри й уряду УНР галицькими діячами⁸. За спогадами О. Назарука, делегації ЗУНР встановила досить теплі відносини з представниками Радянської України на чолі з наркомом закордонних справ Д. Мануїльським. Вони запропонували внести на розгляд питання, де наголошувалося б на безпідставності загарбання Польщею Наддністрянської України. Врешті голова радянської делегації А. Йоффе виголосив заяву про необхідність проведення плебісциту в Східній Галичині. Однак, зустрівши впертий опір поляків, більшовицькі дипломати погодилися на лінію кордону, за якою даний край залишався в складі Польщі. 7 жовтня делегація ЗУНР і Білорусії оголосили протест проти незаконного торгування Варшавою й Москвою західноукраїнськими та західнобілоруськими землями. Однак і Польща, і Радянська Росія вирішували свої проблеми й не звертали уваги на бажання представників ЗУНР. Природно, що підписаний Ризький договір 18 березня 1921 р. викликав невдоволення західноукраїнських політиків і Є. Петрушевича.

У подальшому Диктатор та його оточення продовжили боротьбу за визволення Східної Галичини від влади Польщі, особливу надію покладаючи на провідні європейські держави. З цією метою він розгорнув широку дипломатичну діяльність, спрямовану проти закріплення влади Варшави у Східній Галичині. Активна позиція Диктатора не залишилася поза увагою світової спільноти. 23 лютого Найвища Рада прийняла постанову, де значилося, що Польща вважалася «тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини, якої сувереном є держави антанти», і рекомендувала Раді Амбасадорів призначити спеціальне засідання у цій справі⁹. Аби краще зорієнтувати європейських політиків, 30 квітня 1921 р. Є. Петрушевич запропонував

⁸ Павлюк О. Радянофільство Є. Петрушевича // Український історичний журнал. — К., 1997. — № 3. — С. 114–115.

⁹ Кривава книга. — Ч. 2. — Відень, 1921. — С. 5.

державам Антанти та Лізі Націй проект конституції майбутньої Галицької республіки, яка нагадувала швейцарський устрій¹⁰.

Більшовики також надавали великого значенню діяльності своїх дипломатів та шпигунів. З цією метою у 1920 р. вони створили Закордонний відділ ЦК КП(б)У (Закордот), який очолив Ф. Кон. Вперше він згадується в протоколі № 4 засідання ЦК КП(б)У від 21 травня 1920 р., коли вища партійна інстанція прийняла ухвалу, яка передбачала «розвідувально-інформаційну роботу зосередити при ЦК, організувавши відповідний відділ»¹¹. «Закордот» «повинен встановити, чи є ще на території Польщі петлюрівські загони, а якщо є, то намагатися впровадити комуністів у ці загони з метою співучасті і одночасно видобутку речових доказів, що ці організації підтримуються польським урядом. Передбачалося також, щоб «Закордот» організував невеликі бойові загони за допомогою українських національних елементів, які повинні були діяти як петлюрівські банди»¹². Усю діяльність передбачалося направити на створення ситуації, аби звинуватити Польщу в недотриманні умов Ризького договору. Зусиллями «Закордоту» утворювалися повітові й гмінні трійки, організувалися терористичні групи, повстанські загони.

Більшовики маніпулювали незгодженістю політичних інтересів наддніпрянців і галичан та намагалися використати це у власних інтересах. У 1921 р. в Галичині та Волині створювалися комуністичні угруповання, діяльність яких спрямовувалися на використання «національної ненависті до поляків і пробудження масової свідомості», також дискредитацію петлюрівських орга-

---

¹⁰ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстративний біографічний нарис. — Л., 2013. — С. 248–249.

¹¹ Коренюк В. «Закордот» у системі спецслужб радянської України // Воєнна Історія. — 2002. — № 1. — Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.warhistory.ukrlife.org/1_02_9.htm (3.08.2014).

¹² «Закордот» в системі спецслужб Радянської України. збірник документів / За редакцією В.С. Сідака. — К., 2000. — С. 122.

нізацій¹³. У липні філії «Закордота» було викрито державною поліцією на Волині.

Стаття 5 Ризького мирного договору зобов'язувала обидві сторони, Польщу й Радянську Росію, не підтримувати організацій, які мають за мету вести збройну боротьбу з іншою стороною. Унаслідок цього уряд УНР втратив спеціальний статус на території Другої Речі Посполитої. Польща вимагала від С. Петлюри згортання діяльності ДЦ УНР й заборонила користуватися бланками та печатками УНР. Робота урядових структур набула конспіративного характеру¹⁴.

Більшовики вимагали від поляків видачі С. Петлюри, тому він мусив бути обережним і змінював кожного дня місце свого перебування. Радянські спецслужби змогли заслати своїх представників у найближче оточення Головного Отамана, зокрема П. Жидківського. Більшовики використали також дружину професора П. Зайцева, що головував на засіданнях за участю С. Петлюри. Вони переправили її до Польщі у якості свого агента, де вона мала доступ до важливих урядових матеріалів УНР. Завданням В. Зайцевої було отруїти Головного Отамана¹⁵.

Незважаючи на заборону, організації С. Петлюри продовжували діяти в Польщі й надалі. Про недопустимість їх функціонування повідомив народний комісар РСФРР Г. Чичерін у депеші 11 квітня 1921 р. Такі ж ноти послідували від уряду УСРР протягом наступних двох місяців на ім'я міністра закордонних справ Польщі Я. Домбського. У них радянська влада звинувачувала Варшаву в підтримці діяльності бандитських (петлюрівських) угруповань, що займалися диверсіями на тери-

---

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 6–11.

¹⁴ Мазена І. Україна в огні і бурі революції. — К., 2003. — С. 447.

¹⁵ Мечник С. Від оприччини до КГБ. — Мюнхен, 1981. — С. 187–188.

торії УСРР¹⁶. А у звіті до п'ятої річниці жовтневого перевороту представник УСРР в Німеччині В. Ауссем констатував: «Уряд Української Народної Республіки у Тарнові не тільки не ліквідовано, але йому надається польським генеральним штабом фінансова і всяка інша підтримка. Багаторазові протести з цього приводу з боку НКЗС і нашого полпреда у Варшаві не дали досі бажаних результатів. Крім того по відношенню до бажаючих повернутися на батьківщину інтернування приймаються з боку петлюрівського командування, за участю польських властей, нечувані знущання і тортури, проти чого були заявлені протести»¹⁷. Річ Посполита, навпаки, мала безперечні докази існування «Закордоту», який проводив агітацію серед місцевих для організації антипольського повстання.

З метою репатріації громадян Польщі та Радянської Росії країн були створені дві змішані комісії — в Москві для РСФСР та УСРР та Варшаві для Польщі. А на початку серпня 1921 р. відбувся обмін дипломатичними місіями, представником УСРР у Польщі став О. Шумський. Одним з основних його завдань була боротьба з українською еміграцією. Його робота майже одразу принесла результат. Не витримавши тиску, обіцянок отаман Ю. Мордалевич звернувся до ВУЦВК з проханням амністії¹⁸. 1 липня 1921 р. його амністували, і він розпочав роботу на благо радянської влади, зокрема, зустрівшись з отаманами Гурманом та Верпатовським, переконав їх скласти зброю.

Деякі представники еміграції, зокрема колишній голова УНС В. Винниченко свої прокомуністичні позиції окреслив ще наприкінці 1919 р., які не співпадали з політикою С. Петлюри. Він відмовився від пропозиції прем'єра УНР І. Мазепи увійти до

---

¹⁶ Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані в таборах Польщі, Чехословаччини й Румунії: ставлення влади й умови перебування (1919–1924 рр.). — К., 1999. — С. 143.

¹⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1035. — Арк. 13.

¹⁸ Попик В., Кримчук Г. Бунт и смирение атамана Мордалевича. — К., 1991. — С. 89.

складу уряду УНР, відповівши, що може взяти участь тільки в тім уряді, який, стоїть на ґрунті чистої советської влади й рішучої соціалістичної революції»¹⁹. Пізніше, у квітні 1920 р., коли Головний Отаман вів переговори з Ю. Пілсудським, він надсилав представникам ЦК КП(б)У В. Затонському і Д. Мануїльському листи, карти, де відверто висловлював бажання допомогти у становленні радянської влади на Україні. У травні, під час відвідин Москви, йому запропонували посаду в уряді Радянської України. Однак, зрозумівши, що він потрібний був тільки з тактичних міркувань, відмовився від участі в роботі уряду УСРР і виїхав за кордон.

Влітку 1920 р. члени закордонної групи УПСР уважно стежили за розвитком подій в Україні. М. Грушевський та О. Жуковський написали листа до ЦК КП(б)У, де наголошували, що УПСР вже не виступає проти Радянської Росії, й пропонували передати владу в УСРР українським радянським партіям. Вони також засуджували польську політику в Східній Галичині, відзначали, що визволення західноукраїнських земель повинне принести «українському народові те об'єднання, якого він сього часу марно добивається»²⁰. Поява такого листа була зумовлена успішним наступом радянських військ на Варшаву та втраті впливу партії на Україні. Однак на засіданні ЦК КП(б)У в січні 1921 р. вирішили заборонити приїзд М. Грушевського на Україну. У квітні знову заслухали питання про повернення Грушевського та колишніх есерів на територію України, але визнали його приїзд «несвоєчасним». Причина полягала в підготовці до суду колишнього прем'єра УНР, члена УПСР В. Голубовича. Однак навіть даний процес не змінив думок колишнього лідера Центральної Ради. Влітку 1921 р. О. Жуков-

---

¹⁹ Цит. *Осташко Т.* Створення «Справи ЦК УПСР» // Вирок української революції. «Справа ЦК УПСР». — К., 2013. — С. 24.

²⁰ Цит. за: *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 22.

ський, М. Чечель та В. Мазуренко обговорили з Х. Раковським можливості повернення на батьківщину.

У той час, як представники Закордонної групи УПСР вели переговори в Харкові, М. Грушевський отримав пропозицію від УСРР очолити організацію допомоги голодуючим на Україні. Торговельна місія запропонувала йому взяти участь у налагодженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. М. Грушевський погодився і у вересні підписав протокол про закупку та видання книг за кордоном для України. Однак повернутися на батьківщину в 1921 р. не зміг. Його група не прийняла умови про розрив з УПСР, а українська еміграція засудила за відверто прорадянські погляди²¹. До України колишній голова Центральної Ради приїхав лише в 1924 р.

Одним із засобів повернення на батьківщину емігрантів стала прийнята 12 жовтня 1921 р. постанова ВУЦВК «Про утворення міжвідомчої комісії з проведення амністії згідно з міжнародними договорами УСРР». Вона мала складатися з представників ВУЧК, НКЮ, Верховного Трибуналу, НКІС і НКВД й проводити амністію стосовно осіб, які під неї потрапляли згідно підписаних УСРР міжнародних договорів. 30 листопада ВУЦВК ухвалив декрет про амністію, що звільняв від карної відповідальності всіх рядових військових формувань, що зголосилися бути лояльними до нової влади²². Таким чином, радянська влада намагалася знищити один з епіцентрів антибільшовицького руху, який існував у таборах військовополонених на території Польщі. Про це свідчить звернення посла Росії в Польщі Л. Карахана до Я. Домбського: «Поки хоч один петлюрівець буде в таборі, поляки не одержать 50 млн. крб. золотом, що повинні бути їм видані згідно Ризького трактату»²³.

---

²¹ Там само. — С. 24–28.

²² Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). — К.—New York, 2006. — С. 479.

²³ ЦДАВО. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 474. — Арк. 226.

Однак цей процес просувався повільно, лише 22 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняла ухвалу «Про амністію солдатам Врангелівської і Петлюрівської армій». У ній наголошувалося: «З метою посилення розкладу в рядах врангелівців і петлюрівців, з огляду на те, що вони готують виступи весною, звернутися в ЦК РКП з пропозицією повторити від імені РСФСР і УСРР проголошення амністії рядовим врангелівцям і петлюрівцям, оголосивши ворогами народу групи активістів, перехованих поіменно на чолі з Врангелем, Петлюрою і Савинковим і широко оповістити на території Польщі та Балкан»²⁴.

Стрільців армії УНР прирівнювали до біженців, однак до них ставилися з особливою пильністю, оскільки російсько-українська делегація констатувала, що вони при «можливій інтервенції стануть бойовою силою контрреволюції і причому бойовою силою кращого гатунку». Тому з ними пропонувалося проводити репатріацію в спеціальних приймальнях²⁵. Незважаючи на це, серед військових поширювався рух за повернення на батьківщину, тому Головний Отаман підготував наказ, де застерігав їх від цього кроку, бо там на них чекав арешт, заслання до Сибіру, або знищення.

Серед українських емігрантів також не було чіткої єдності щодо репатріації. Більшість дотримувалася думки, що політичні діячі й надалі повинні залишатися за межами українських земель для подальшої боротьби за незалежність України. Про це свідчить ухвала конференції в Румунії 1923 р.: «Приймаючи до уваги той факт, що Україна й донині перебуває в стані окупації [...] поворот на батьківщину всієї еміграції взагалі небажаний. Амністії, видані большевицьким урядом, мають виключно агітаційну мету й призначаються для вироблення закордонної opinii»²⁶.

²⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 52.

²⁵ Павленко М. Назв. праця. — С. 153.

²⁶ ЦДАВО. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 36–37.

Для багатьох українських емігрантів невизначене становище за межами своєї батьківщини, відсутність коштів ставали головними чинниками їхньої поступової орієнтації на більшовиків. Зокрема, колишній член Центральної Ради С. Русова у своїх спогадах відзначала: «Головною темою всіх розмов — і це мене вражало спочатку — було питання про гроші: де їх заробити, роздобути. Всі жили дня на день, далі, ніж на тиждень, не заглядали. Усі сподівалися на чудеса, що зроблять можливим поворот на Україну». Її слова доповнював дипломат Є. Онацький, що відзначав «всі фонди вже вичерпуються, всі місії скорочуються, залишається все більше безробітних, і ні в кого не має грошей. Навіть позичити нема в кого»²⁷.

Ще одним чинником повернення значної кількості діячів стало роз'єднання родин. Адже у більшості з них сім'ї залишилися на Україні й не могли виїхати за кордон. Серед них слід виділити Є. Чикаленка, С. Єфремова, Є. Онацького та інших.

Головний Отаман хоча і був проти, але не виключав факту поступового повернення українських діячів на батьківщину через важке матеріальне становище емігрантів: «Тут [у Польщі] становище українців куди важче: матеріально незабезпечені, пригнічені правовими обмеженнями, вони підлягають з морального боку важким переживанням в зв'язку з тою політикою, яка проводиться до місцевого українського населення»²⁸.

Радянська влада активно залучала засоби масової інформації для популяризації лозунгів репатріації українців. Влітку 1921 р. в пресі почали з'являтися листи колишніх вояків. Зокрема полковник В. Поплавко, який сам подав заяву до ЦК КП(б)У з проханням повернутися на батьківщину, наголошував на безперспективності боротьби С. Петлюри проти більшовиків, підкреслюючи, що відродження української нації можливе лише в

---

²⁷ Цит. за: *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). — К.—New York, 2006. — С. 467.

²⁸ ЦДАВО. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 62.

Роман Гимченко

порозумінні з радянською системою²⁹. «Шлях мирного культурно-національного розвитку, на якому немає жодних перепон, навпаки, [є] всяческа допомога, яка можлива по обставинах часу. — Писав він професору Д. Антоновичу, — За час р[адянської] вл[ади] в справі національної освіти зроблено незрівняючи більше, ніж за обидві УНР з Гетьманщиною вкупі»³⁰.

Тим часом Головний Отаман продовжував готувати повстання. З цією метою був створений Партизансько-Повстанський Штаб (ППШ), який знаходився в Тарнові, а згодом перебазувався у Львів. Очолювали ППШ генерал-хорунжий Ю. Тютюнник та полковник Ю. Отмарштайн. У «Закордоті» відзначали: «Тютюнник, безумовно, один з найбільш енергійних і серйозних серед петлюрівців ... Він між іншим за березень, а можливо, і за початок квітня, перенаправив на Україну до п'ятдесяти офіцерів (з грошима) для зв'язку і керівництва повстанням. Петлюрою, Тютюнником, Левицьким, і здається і отаманом Трепетом був вироблений план повстання і наступу на Україну», згідно якого лідери повстанського руху переправлялися на територію Радянської України для агітації місцевого населення проти більшовиків³¹. Дане звернення свідчить, що більшовики були повністю проінформовані через своїх агентів про підготовку повстання. Звіти НКЗС УСРР та РСФСР тільки підтверджують цю інформацію. Зокрема, агентурою ВУЧК було доставлене листування полковника Р. Сушка, що перебував у Олександрові, з Є. Коновальцем і Ю. Тютюнником. Таким чином, радянська влада оперувала планами й тактикою Другого зимового походу. Крім того, Ю. Тютюнник рапортував С. Петлюрі, що газети «Рідний край» та «Українська трибуна» неодноразово друкували схеми розташування повстанських загонів і розкривали секретні матеріали. Звісно, враховуючи перелічені

²⁹ Павленко М. Назв. праця. — С. 161.

³⁰ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К., 2008. — С. 105.

³¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 30.

вище факти, а також недостатню підтримку місцевого населення, Другий зимовий похід був приречений на поразку.

Після цього Ю. Тютюнник нелегально оселився у Львові. За наказом Головного Отамана він продовжував антибільшовицьку підпільну роботу, отримуючи упродовж січня–травня 1922 р. фінансову допомогу від уряду УНР. Ю. Тютюнник вважав, що політика більшовиків є злочинною і в недалекому майбутньому призведе до занепаду, тому завдання української політичної еміграції полягало в прискоренні цього процесу. Зрозуміло, що така діяльність не залишилася поза увагою Головного Політичного Управління. Під виглядом підпільників таємної «Вищої військової ради» чекісти вийшли на контакт із Ю. Тютюнником, запропонувавши йому повернутися в Україну та очолити «масштабний» повстанський рух. У результаті спецоперації його заарештували на території УСРР і ув'язнили³². Поставлений перед вибором смерть або співпраця з органами ГПУ, Ю. Тютюнник погодився на друге. У листах до В. Затонського та О. Шумського він вихваляв радянську владу та критикував діяльність С. Петлюри й української еміграції. 4 серпня 1923 р. в листі до свого помічника підполковника Й. Добротворського він писав: «Вам за всяку ціну треба залишитись в Галичині. Робота повинна продовжуватися в дотеперішньому напрямку. Особливо зверніть увагу на відірвання війська од Петлюри — роля його повинна бути зведена до нуля. Чим швидче, тим краще. [...] Маю відомости, що Петлюра вислав уповноваж. до Львова для балачок з Вами (через Вас зі мною) і ще де з ким. Майте це на увазі. Бажано якнайшвидче тягти до себе Удовиченка і взагалі військових...»³³.

У свою чергу спецслужби уряду УНР почали створювати на радянській території підпільні організації для підготовки антибільшовицького виступу. Але більшість з них, зокрема «Козача

---

³² *Файзулін Я.* Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921. — 2013. — № 9. — С. 270–272.

³³ Там само. — С. 277.

рада Правобережної України», «Волинська повстанська армія», були викриті. Українські націоналістичні установи зазнавали масових переслідувань. Крім того, в УСРР поширилася політика українізації, яка змінила ставлення українців до більшовицької влади, виробила впевненість у світлому майбутньому. Населення не хотіло знову повертатися до збройної боротьби, тому зусилля С. Петлюри по відновленню незалежності УНР не знаходили широкої підтримки. Про це свідчить лист Ю. Тютюнника до Й. Добротворського: «Перебуваючи на Україні, я все більше і більше переконуюся в правильності нашої лінії. Петлюру тут не люблять, як невдачника»³⁴.

Протистояння радянської влади з С. Петлюрою особливо загострилися напередодні Генуезької конференції, що мала вирішити долю територій колишньої російської імперії. Головна мета більшовиків полягала в переконанні, що всі діячі Української революції підтримують перетворення радянської влади. З цією метою великого розголосу набула операція з «поворотцями», повернення до УСРР частини українських есерів. Радянська влада намагалася витіснити українські дипломатичні місії з держав, де перебувала велика кількість емігрантів, і замінити їх своїми. Крім того, більшовики через засоби масової інформації дискредитували діячів Української революції, наголошували на великих протиріччях у їх середовищі.

Більшовицьким делегатам також вдалося встановити більш тісні контакти з західноукраїнськими емігрантами. Зокрема, полпред Радянської Росії в Чехословаччині М. Левицький у листі до Х. Раковського відмічав, що в березні 1922 р. до нього звертався Є. Левицький за підтримкою, у випадку якщо буде поставлено питання про допущення представництва Є. Петрушевича на Генуезьку конференцію³⁵.

Згодом більшовики наголошували, що О. Греков, С. Шелухін, О. Андрієвський і Сагайдачний-Чернушенко виступають за

³⁴ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 210.

³⁵ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1016. — Арк. 10.

підтримку радянського уряду. Щодо Є. Петрушевича, то в радянському відомстві були поінформовані, що в майбутньому він і сам приєднається до більшовиків³⁶. У лютому 1922 р. галицький уряд направив до Москви депутацію, щоб Кремль визнав Східну Галичину самостійною державою. Зокрема, О. Макаренко у листі до Ю. Коларда відмічав, «що контакт Уряду Петрушевича з б[ільшовицькою] Москвою прискорили розв'язання справи на користь Польщі», адже «багато людей казали Петрушевичу, аби не сидів на двох стільцях, а вибрав або Антанту, або Москву»³⁷.

На Генуезьку конференцію від ДЦ УНР поїхали О. Шульгін, С. Смаль-Стоцький та М. Василько. УСРР представляв Х. Раковський, а представницьку делегацію ЗУНР очолив сам Є. Петрушевич, оскільки зміг включити питання Східної Галичини до переліку роботи конференції. Західноукраїнські дипломати проводили численні кулуарні зустрічі з впливовими європейськими політиками та на ім'я конференції подали дві ноти й вісім справ з документами й матеріалами про польський терор українського населення в Наддністрянщині. Вони вимагали визнання незалежної галицької української держави. Однак обговорення проблем Східної Галичини було зірване³⁸.

У Генуї Є. Петрушевич зустрічався і з представниками Радянської України, зокрема з Х. Раковським. Більшовики весь час слідували за українським визвольним рухом в еміграції. Їм було добре відомо про розрив Є. Петрушевича з С. Петлюрою, про непрості взаємини з Є. Коновальцем і негативне ставлення лідера ЗУНР до Польщі, з якою в Радянській Росії склалися складні відносини. Тому Кремль був зацікавлений у співробітництві з західноукраїнським керманічем.

³⁶ Там само. — Спр. 1035. — Арк. 150.

³⁷ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К., 2008. — С. 150.

³⁸ Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. — Тернопіль, 2009. — С. 456–457.

Пізніше контакти з радянськими представниками підтримувалися через Я. Біберовича, а влітку 1922 р. у Відні переговори з Є. Петрушевичем вів представник УСРР Ю. Коцюбинський. Зокрема, М. Левицький у листі до заступника наркому закордонних справ В. Яковлева писав, що Я. Біберович цікавився у нього, як вирішено питання про відправлення представника Петрушевича до Москви. Він наголошував на попередніх домовленостях з Х. Раковським, а також на фінансовій підтримці галичан із боку радянської влади. Сам М. Левицький оцінив цю ситуацію наступним чином: «В даний момент пускати їх представника до Москви знаходжу незручним, — це значить не тільки пустити петлюрівську контрозвідку, але і пошкодити нам в наших взаєминах з Польщею, але з іншого боку, як козир в наших руках проти Польщі їх треба тримати»³⁹. Однак директив із Москви не надходило, хоча представники Є. Петрушевича неодноразово зверталися до нього. Вцілому, колишній член уряду ЗУНР Л. Цегельський ще 1920 р. писав, що союз галичан з більшовиками виходив із політичної ситуації. «Зарисовується з'єднання, — наголошував він, — всіх українських земель в одну, хоч би і радянську, але все таки українську, всю Україну обіймаючи, республіку»⁴⁰.

Усі дипломатичні заходи Є. Петрушевича були перекреслені в березні 1923 р., коли Рада Амбасадорів Антанти прийняла рішення провести конференцію щодо остаточного утвердження східних кордонів Польщі. Лідер ЗУНР, усе ще сподіваючись на справедливе розгляд східно-галицької проблеми, 5 березня 1923 р. направив ноту Антанті, де виклав власне бачення розв'язання українсько-польського конфлікту. У ній він пропонував передати владу українському еміграційному урядові. Однак 14 березня Рада Амбасадорів ухвалила рішення про анексію Східної Галичини Польщею⁴¹. У відповідь Є. Петрушевич ще направив

³⁹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1016. — Арк. 12.

⁴⁰ Писkun В. Назв. праця. — С. 534.

⁴¹ Західно-Українська Народна Республіка. (1918–1923): Історія // Карпенко Олександр. З історії Західно-Української Народної Республіки

ряд заяв до Парижу й Ліги Націй, однак вони, як і більшість попередніх, не мали вагомих наслідків. Тому в травні 1923 р. лідер ЗУНР розпустив екзильний уряд, залишивши за собою право представляти інтереси західноукраїнських земель, і під тиском австрійських властей переїхав до Берліна, де розпочав видавництво тижневика «Український прапор». Більшість же західноукраїнських емігрантів після оголошення польською владою амністії повернулася додому.

Саме в той час Є. Петрушевич починає думати про контакт із більшовиками, особливо це стало помітно на фоні масової «українізації» УСРР. Він неодноразово відвідував радянське посольство, зустрічався з повпредом М. Крестінським. Проте, за свідченнями діаспорного історика С. Ярославина, така позиція Є. Петрушевича була швидше вимушеною, а ніж свідомою: «[...] та помилка не впливала ані з його світопогляду, ані з його суспільно-політичних переконань, а також не була подиктована ніякими егоїстичними чи матеріальної натури мотивами, а виключно журбою про дальшу долю галицьких Українців»⁴². У цілому з цією думкою можна погодитись, однак прямі грошові субсидії радянської сторони Є.Петрушевичу, здійснювані через спецслужби, залишають певні запитання морально-політичного плану⁴³. З іншого боку, Польща захопила Східну Галичину за безпосередньої підтримки провідних європейських держав, на які до останнього сподівався західноукраїнський лідер, а більшовицька Росія частково лібералізувала національне життя в Радянській Україні. Очевидно, цим, а також скрутним фінансовим становищем пояснюються мотиви радянськфільської орієнтації Є. Петрушевича.

Радянська влада також не залишилася осторонь даних подій. У березні вони організували масове повернення наддністрянських українців до УСРР. А 12 листопада 1923 р. було заслухано

(До 85 річчя з дня народження професора О.Ю. Карпенка). — Івано-Франківськ, 2006 — С. 445–446.

⁴² Ярославин С. Вказ. праця. — С. 79.

⁴³ Панчук А., Красівський О. Назв. праця. — С. 171.

повідомлення М. Фрунзе про порядок розміщення галичан. Зокрема, планувалося 1000 розмістити в Києві і практично половину (400 осіб) з них використати для діяльності за кордоном⁴⁴.

Провал військового повстання призвів до зміни вектору боротьби С. Петлюри за визволення України. У листі до одного з міністрів 20 липня 1923 р. він писав: «Загальнополітичну ситуацію розглядаю сьогодні як для вас не сприяючу. З мого погляду ні Польща, ні Росія не хочуть — бо не можуть воювати. Ситуація на Україні така, що раніше півтора-двох років там не можна чекати якихось великих масових подій». Головний Отаман вирішує виїхати з Польщі, оскільки новий польський уряд дещо звужував його діяльність. Свою стратегію боротьби він виклав у праці «Сучасна українська еміграція та її завдання». Крім того, провідні держави світу, починаючи з 1923 р., почали визнавати існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що, звісно, ще більше ускладнило боротьбу Головний Отаман за визволення українських земель з-під влади більшовиків. Наприкінці року С. Петлюра залишив Польщу і переїхав до Парижу. Таким чином, існування декількох центрів української еміграції в умовах відсутності власної державності й будь-якої підтримки з боку провідних європейських політиків і дипломатів, тільки ускладнювало їхню боротьбу за національне самовизначення. Адже у союзниках Є. Петрушевича була, крім Антанти, Радянська Росія — головний ворог С. Петлюри, а в Головного Отамана, навпаки, окупант Східної Галичини, Польща. Завдяки діяльності своїх агентів та вмілого маніпулювання людською психологією і свідомістю Радянській владі вдалося знищити центр антибільшовицького руху в Тарнові і схилити на свій бік багатьох колишніх політиків та військових. Є. Петрушевич також був не проти співпрацювати з Москвою. Його дво-яка орієнтація та позиція Антанти по відношенню до Польщі тільки прискорили оформлення влади Польщі в Східній Галичині.

---

⁴⁴ Піскун В. Назв. праця. — С. 539–540.